

چاپ سنگی و پیدایش آن در ایران

صدیقه سلطانیفر^۱

چکیده: عملیات چاپ سنگی آمیزه‌ای از فعالیت‌های فیزیکی و شیمیایی براساس دفع متقابل آب و چربی است. این روش چاپ را فردی آلمانی به نام "زنفلدر (سنفلدر)"^۲ در سال ۱۷۹۳=۱۲۰۸ ق. اختراع کرد. چاپ سنگی در ایران در سال ۱۲۵۰ ق. ده سال بعد از چاپ سربی، در تبریز آغاز شد و اولین کتاب‌هایی که به این شیوه به چاپ رسید قرآن (۱۲۵۰ ق) و زادالمعاد (۱۲۵۱ ق) بود. بعد از تبریز، در تهران چاپخانه سنگی دایر شد. بنا به قولی اولین کتاب‌هایی که در چاپخانه سنگی تهران به چاپ رسید المعجم فی آثار ملوکه العجم و تاریخ پطرکبیر (۱۲۵۹ ق) و بنا به قولی دیگر حدیقه الشیعه (۱۲۶۰ ق) بود. پس از تهران دیگر شهرهای ایران نظیر شیراز، اصفهان، ارومیه و رشت به ترتیب دارای چاپخانه سنگی شدند و کتاب‌ها و رسالاتی در هر یک از آنها به چاپ رسید. شیوه چاپ سنگی به مدت ۷۰ سال تنها روش چاپ در ایران بود، و تا اواخر دوره قاجاریه تقریباً هر چه در ایران به چاپ می‌رسید به این شیوه بود.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی، ایران

مقدمه

واژه چاپ سنگی، یالیتوگرافی از لغت یونانی "Litho" به معنای سنگ و "graphy" به معنای نوشتن گرفته شده است. این شیوه چاپ اولین بار توسط زنفلدر (سنفلدر) آلمانی در سال ۱۷۹۳/۱۲۰۸ ق به کار رفت.^۳

چاپ سنگی روشی است که در آن چاپ به وسیله فعل و انفعالات شیمیایی بر روی سنگ انجام می‌شود، به این صورت که ابتدا بر روی کاغذ زرد رنگ مخصوص که به محلول رقیق نشاسته یا گلسیرین لعاب داده شده بود، با مرکبی متشکل از دوده، روغن پخته، سقز

و مطالب تحریر می‌گردید، سپس این کاغذ یک شبانه روز در آب می‌ماند، بعد آن را بر روی سنگ مرمر صیقل خورده می‌گذاشتند و هر دو را در منگنه، یا دستگاهی برای

۱. عضو هیئت علمی و مسئول بخش چاپ سنگی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

2. ALOES RENEFELDER

۳ تاریخ منتظم ناصری تألیف محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، ج ۳، ص ۵۷، نسخه چاپ سنگی. ۱۳۰۰ ق. این منبع اختراع چاپ سنگی را توسط سنفلدر در سال ۱۷۹۳ میلادی = ۱۲۰۸ قمری ذکر می‌کند. دایرة المعارف فارسی مصاحب، جلد دوم بخش اول ذیل واژه لیتوگرافی ص. ۲۵۴۶ اختراع چاپ سنگی را توسط زنفلدر در سال ۱۷۹۶ میلادی = ۱۲۱۱ قمری ذکر می‌کند.

مرحوم تربیت در "تاریخ مطبوعه و مطبوعات ایران" می نویسد:

"در تاریخ ۱۲۱۳ ق عباس میرزا نایب السلطنه که مروج علوم و ادبیات محلی بوده و عشق سرشار به تواریخ و سیر داشته است، از طرف فتحعلی شاه به حکمرانی آذربایجان منصوب گشته و بسیاری از علما و ادبا و ارباب ترجمه و تألیف، و استادان صنایع و فنون را به دور خود جمع کرده و صنعت طبع را بالخصوص مورد توجه قرار داده است و اشخاص زیادی هم به امر و تشویق وی

ایجاد فشار قرار می دادند، بر اثر فشار، نوشته بر روی سنگ منتقل می شد. به این ترتیب عملیات چاپ سنگی انجام می شد و آنچه به دست می آمد، آثار چاپ سنگی بود (۱۵:۴). اصطلاح "لیتوگرافی" که این روزها با چاپ اُفتست قرین شده، در واقع معادل واژه چاپ سنگی است. آنچه امروزه به نادرست در ایران با این عنوان نامیده می شود، "فتولیتوگرافی" است. چاپ اُفتست روش تکامل یافته چاپ سنگی است، که در آن صفحاتی فلزی به نام زینک جایگزین سنگ و عکسبرداری جایگزین مواد روغنی قدیمی شده است.

تاریخ تأسیس مطابع سنگی در ایران بعد از تأسیس مطابع سربی است و نشریات سنگی تبریز قبل از مطبوعات سنگی تهران به چاپ رسیده است.

چاپ سنگی در ایران
درباره تاریخ ورود چاپ سنگی به ایران روایات متعددی وجود دارد، اما به نظر می رسد، صنعت چاپ

اصطلاح "لیتوگرافی" که این
روزها با چاپ اُفتست قرین شده،
در واقع معادل واژه چاپ سنگی
است. آنچه امروزه به نادرست
در ایران با این عنوان نامیده
می شود، "فتولیتوگرافی" است.
چاپ اُفتست روش تکامل یافته
چاپ سنگی است، که در آن صفحاتی
فلزی به نام زینک جایگزین
سنگ و عکسبرداری جایگزین
مواد روغنی قدیمی شده است.

مطبوعه های متعدد از سربی و سنگی به تبریز وارد و دایر کرده اند که معروف ترین آنها آقا زین العابدین تبریزی و میرزا صالح شیرازی می باشند. میرزا صالح با میرزا جعفرخان مشیرالدوله و سه نفر دیگر به امر نایب السلطنه به لندن رفته و تحصیل کرده اند. و در مواقع مراجعت به تبریز (۱۲۳۴ ق) مطبوعه ای نیز همراه خود آورده اند. و بعد از مدتی که جزو سفارت فوق العاده به لندن و پترزبورگ (پترزبورگ) رفته، چندین دستگاه دیگر نیز به تبریز وارد کرده اند که بعد از مدتی بعضی از آنها را به شهر تهران برده و در آنجا دایر کرده اند و لذا اسامی این دو نفر در مطبوعات سربی و سنگی اولیه تبریز و طهران ثبت شده است. تاریخ تأسیس مطابع سنگی در ایران بعد از تأسیس مطابع سربی است و نشریات سنگی تبریز قبل از مطبوعات سنگی تهران به چاپ رسیده است. از مطبوعات اولیه آن شهر حیوة القلوب در ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱ ق، بوستان سعدی

سنگی حدوداً ده سال پس از شروع چاپ با حروف سربی در داخل کشور، در شهر تبریز آغاز شده است.

۱۲۵۹ق اولین کتاب مصوری که با چاپ سنگی در آمد کتابی بود به نام لیلی و مجنون مکتبی شیرازی که چهار تصویر داشت. و در همین سال نیز کتاب معجم فی آثار کتاب العجم میرزا فضل الله با شیوه سنگی از چاپ خارج شد.

پنج سال بعد به فرمان محمد شاه قاجار چاپخانه‌ای که میرزا اسدالله فارسی دایر کرده بود با وسایل و ابزار آن به تهران انتقال یافت و اولین کتابی که در این چاپخانه سنگی تهران به چاپ رسید دیوان عبدالوهاب نشاط شاعر^۴ بود.

در شیراز در حدود سال ۱۲۵۴ق، در اصفهان نیز در حدود سال ۱۲۶۰ق چاپخانه سنگی دایر شد و به تدریج در دیگر شهرهای ایران مانند ارومیه، بوشهر، مشهد و رشت نیز چاپخانه سنگی تأسیس شد و در هر کدام از آنها کتاب‌های متعددی به چاپ رسید (۴: ج ۵، ۶۹۸۲-۶۹۸۷). صنعت چاپ سنگی مدت ۷۰ سال تنها روش چاپ در ایران به شمار می‌رفت و تا اواخر دوره قاجار تقریباً هر چه در ایران به چاپ می‌رسید، با این روش چاپ بود.

چاپخانه‌های چاپ سنگی

چاپخانه‌های چاپ سنگی را می‌توان به دو دسته دولتی و خصوصی تقسیم کرد:

۱. چاپخانه‌های دولتی: چاپخانه‌هایی که زیر نظر دولت و اداره انطباعات کار می‌کردند و با بودجه دولت اداره می‌شدند. این چاپخانه‌ها، روزنامه‌های دولتی را به چاپ می‌رساندند، نظیر چاپخانه سنگی دولتی تهران که در آن روزنامه وقایع اتفاقیه و دولت علیه به چاپ

در ۱۲۴۷ق، محرق القلوب در ۱۲۴۸قمری، قرآن در ۱۲۴۸ق و زادالمعاد در ۱۲۵۱ق است.

از قدیمی‌ترین مطبوعات سنگی تهران می‌توان از المعجم فی تاریخ العجم در سنه ۱۲۵۹ق، دبستان المذهب در سنه ۱۲۶۰ق، تاریخ عجم و دیوان میرزا عباس هزار جریبی متخلص به نشاط در سنه ۱۲۶۲ق و تاریخ پطرکبیر در سنه ۱۲۶۳ق نام برد.

مرحوم حسین گلپایگانی در کتاب تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران می‌نویسد: چنانکه در مآخذ و منابع معتبر برمی‌آید، چاپ سنگی، ده سال بعد از ورود چاپ سربی وارد ایران گردیده است. البته در این باب هم عباس میرزا نایب السلطنه پیشقدم بود.

در سال ۱۲۴۰ق پس از آنکه میرزا جعفر تبریزی برای آموختن صنعت چاپ به مسکو فرستاده شد، پایتخت نیز از تبریز پیروی کرد و میرزا صالح شیرازی که در آن زمان جزو اعیان و وزیران تهران شده بود میرزا اسدالله

اولین کتاب مصوری که با چاپ سنگی در آمد کتابی بود به نام لیلی و مجنون مکتبی شیرازی که چهار تصویر داشت. و در همین سال نیز کتاب معجم فی آثار کتاب العجم میرزا فضل الله با شیوه سنگی از چاپ خارج شد.

نامی را از اهالی فارس به همان منظور به سنت پترسبورگ روسیه فرستاد و این دو نفر هنگام بازگشت، چند دستگاه ماشین چاپ با خود آوردند و این دستگاه‌های چاپ در تبریز به کار افتاد. اولین کتابی که میرزا اسدالله شیرازی در تبریز به چاپ رسانید قرآن کریم در ۱۲۴۸ق و سپس زادالمعاد در ۱۲۵۱ق بود. بعد در سال

۴. مرحوم سعید نقیسی در مقاله "تخستین چاپ‌های مصور در ایران" راهنمای کتاب شماره سوم، پاییز ۱۳۳۷ چنین آورده است: "چاپ سنگی در طهران در ۱۲۶۰ق معمول شد و نخست کتاب "حدایق الشیعه" تألیف ملا احمد اردبیلی را در آن چاپ کرده‌اند." مرحوم دهخدا در لغت‌نامه اولین کتاب چاپ سنگی در طهران را "المعجم فی آثار ملوک العجم و تاریخ پطرکبیر" می‌داند.

می‌رسید و نیز چاپخانه سنگی دارالفنون که در آن کتاب‌های درسی اولیه چاپ و منتشر می‌شد چاپخانه سنگی دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق تأسیس شد و تا سال ۱۳۲۶ ق برقرار بود (۵: ۱۸-۱۹).

چاپخانه‌های سنگی دولتی سیار (چاپخانه‌های اردو)، در زمان ناصرالدین شاه به وجود آمدند و می‌توان ادعا کرد که در نوع خود نظیر نداشت. این چاپخانه‌های کوچک هنگام سفرهای ناصرالدین شاه دائر می‌شد و در آن روزنامه‌هایی به چاپ می‌رسید که به شرح وقایع روزانه مسافرت شاه، چه در ایران و چه در فرنگستان می‌پرداخت از این گروه روزنامه‌ها می‌توان به روزنامه مرآت السفر در سال ۱۲۸۸ ق و روزنامه اردوی همایون در سال ۱۳۰۰ ق اشاره کرد.

۲. چاپخانه‌های غیردولتی (خصوصی): این چاپخانه‌ها با سرمایه‌های شخصی تأسیس می‌شد و اشخاص به‌طور خصوصی آن را اداره می‌کردند، در اداره این چاپخانه‌ها دولت نقشی ایفانمی‌کرد، اما امور چاپ با نظارت دولت و اجازه اداره انطباعات انجام می‌شد. تعداد چاپخانه‌های سنگی خصوصی ایران در دوره رواج چاپ

می‌گشت. از معروف‌ترین چاپخانه‌های خصوصی سنگی برحسب قدمت می‌توان به چاپخانه‌های زیر اشاره کرد:

۱. چاپخانه سنگی استاد عبدالعلی، که در سال ۱۲۵۹ ق در تهران به مدیریت آقا عبدالعلی اداره می‌شد و کتاب‌های المعجم فی آثار ملوک العجم و تاریخ پطرکبیر در این چاپخانه به چاپ رسید.

۲. چاپخانه سنگی استاد حاج عبدالمحمد، که در سال ۱۲۶۰ ق در تهران به مدیریت عبدالمحمد به فعالیت می‌پرداخت. روزنامه وقایع اتفاقیه از نشریات این چاپخانه بود.

۳. چاپخانه سنگی استاد میرباقر طهرانی که در سال ۱۲۷۴ ق در تهران به مدیریت آقا میرباقر طهرانی فعال بود.

۴. چاپخانه‌های استاد الله قلی‌خان، استاد میرزا حبیب‌خان، استاد کربلانی حسین طهرانی، میرزا علی اصغر و سید مرتضی از دیگر چاپخانه‌های خصوصی بودند که در آنها نشریات و کتاب‌های متعدد به چاپ می‌رسید (۵: ۳۹-۴۳).

موضوع کتاب‌های چاپ سنگی و رواج آن

دوران رواج کتاب‌های چاپ سنگی مصادف با ایامی بود که علوم و فناوری به صورت امروزی رواج نداشت، تالیف کتاب در ایران بسیار محدود بود و موضوعاتی خاص همچون دین و مذهب، احادیث، اخبار و ادعیه و زیارات، تاریخ و جغرافیا، پزشکی، فلسفه و منطق، تصوف و عرفان موضوع آن کتاب‌ها را تشکیل می‌داد.

البته این کتاب‌ها با چاپ سنگی بهتر از کار در می‌آمد و مردم به چاپ سنگی آن نسبت به چاپ سربی رغبت بیشتری نشان می‌دادند. با توجه به اینکه در چاپ سربی اغلاط بیشتری مشاهده می‌شد، چاپخانه‌های حروف سربی نتوانست خواسته‌ها و نیازهای چاپی مردم ایران را برآورده کند و پس از مدت کوتاهی جای خود را به

صنعت چاپ سنگی مدت ۷۰

سال تنها روشن چاپ در ایران

به شمار می‌رفت و تا اواخر

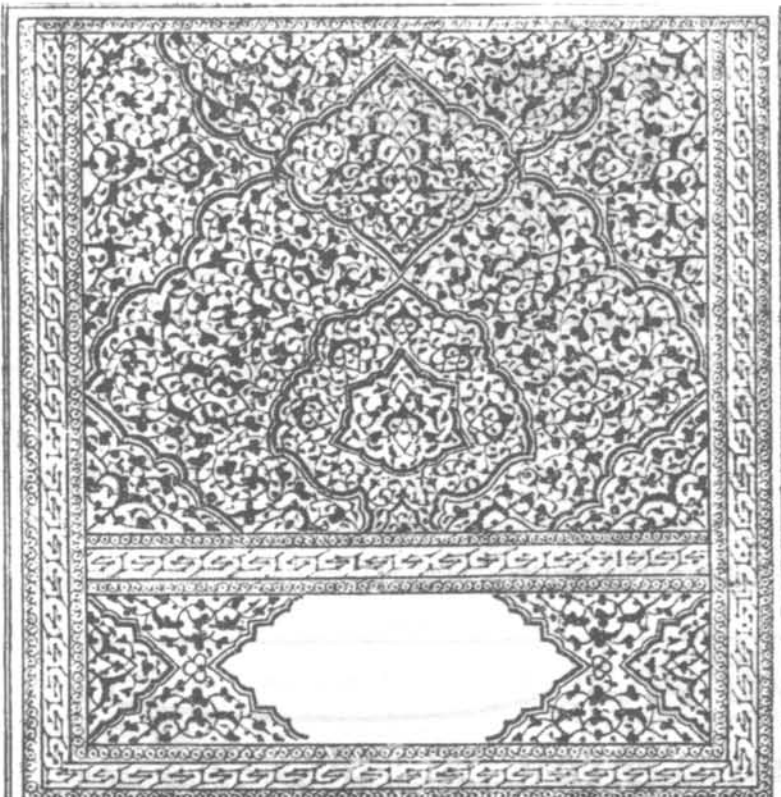
دوره قاجار تقریباً هر چه در

ایران به چاپ می‌رسید، با

این روش چاپ بود.

سنگی انگشت شمار بود. هر کتاب و نشریه‌ای که در چاپخانه‌های دولتی و خصوصی چاپ می‌شد، باید به ملاحظه مسئول اداره مطبوعات وزارت انطباعات می‌رسید و پس از بررسی، به مهر "ملاحظه شد" مهور

حکیم و اتمیر میگوید که صد و پنجاه قبل ازین اهل اروپا برین دند که در میان مسلمانین اهل شرق کسیکه
 امور لشکر کشی و مقام کشور کشانی مهارت تمام و معرفت مالاکام دارد شطرنج دوازدهم پادشاه سوید است
 او چنان تصویرین نمودند که بدو را نام جمیع ممالک شرقین بزرگو قوت و شوکت میدتصرف نمیکند
 آورد و از یکاست و فراست و دزم و تدبیر بطریق غافل بودند و تدابیر او را محض جهالت و نادانی و سرسرا
 دروغ و چسبیدن فروع تصور نمودند و چنان میدانستند که در دنگ مدتی شیرازة مملکت او از کم سینه
 و ارکان و نقش ریخته خواهد شد و طوق عسبودیت شرراطوعاً او که با بگردن خواهد گرفت بعضی دیدن و
 شنیدن چند قسمی از شران لهای عوام که جز ظاهری نیستند و تدابیر مردگانی را و اسی شمارند و نمودت
 و عصبیت شران مال شده بود غافل از اینکه بطریق کجی چون تدبیر دولت و مملکت دو سینه را بجای خود
 رسانند که رسید و کز و فرشرل چون آفتاب استانست و ابرانستان که گفته اند
 صیف عن قلیل تفتح اکنون که تسیخ آن خیالات بطور آمد و دولت رویه را سرحدات از اوج
 مساوات در گذشت میرانند که بطریق کجی در مملکت و امور دولت با کجی حد بصیر بود و من کیسی سال

و اندک آنرا در دست نشانی
 سال بین پادشاهین
 بود است و درین عارفان
 تاریخ بطریق اشتغال
 سال خصوصاً در وقت
 از تاریخ و غیره
 و در سال ۱۱۱۱
 باشد وقت نشانی
 جلوس است و در
 اندک آنرا

تاریخ پطر کبیر ۱۲۶۳ ق